

De geschiedenis van de joden van Oost-Europa

Door Wim Neevel

In de Babylonische Talmoed tractaat Pesakim is opgetekend: “Rabbi Hosjajah sprak: Waarom staat er geschreven ‘de weldaad van de verstrooiing?’ De Heilige, geprezen zij Hij, bewees Israël een weldaad, dat Hij hen verstrooide onder de volkeren.” De geleerde Salomon ben Izak uit Troyes (1040-1105), in het joodse leven beter bekend als Rasji, voegde aan deze uitspraak in zijn uitleg op de Babylonische Talmoed nog toe: “...zodat zij niet allen tegelijk door hen omgebracht zullen worden...”, waarbij met ‘zij’ de kinderen Israëls en met ‘hen’ hun gastvolken worden bedoeld. Deze uitspraak krijgt nog meer reliëf wanneer men bedenkt dat Rasji getuige is geweest van de golf van geweld tegen joden in Noord-Frankrijk en de steden langs de Rijn tijdens de organisatie van de eerste kruistocht in 1096.¹

In het jaar 70 werd Jeruzalem door een Romeinse strijdmacht ingenomen en met de verwoesting van de tempel leek het verzet van de joodse opstandelingen gebroken. Na de val van Jeruzalem en een mislukte rebellie tegen de Romeinse overheersers van Bar-Kochba zo'n zestig jaar later, was zo rond het jaar 135 de joodse onafhankelijkheid voor een tijd van ruim achttienhonderd jaar de kop ingedrukt. Het land was een woestenij en veel inwoners waren dood of als slaven verkocht. Zelfs de naam van het land werd weggevaagd. Voortaan zou het Palestina heten. De grondslagen van de Romeinse economie, die op goedkope slavenarbeid berustte, werkten de verstrooiing van grote groepen mensen in de hand.

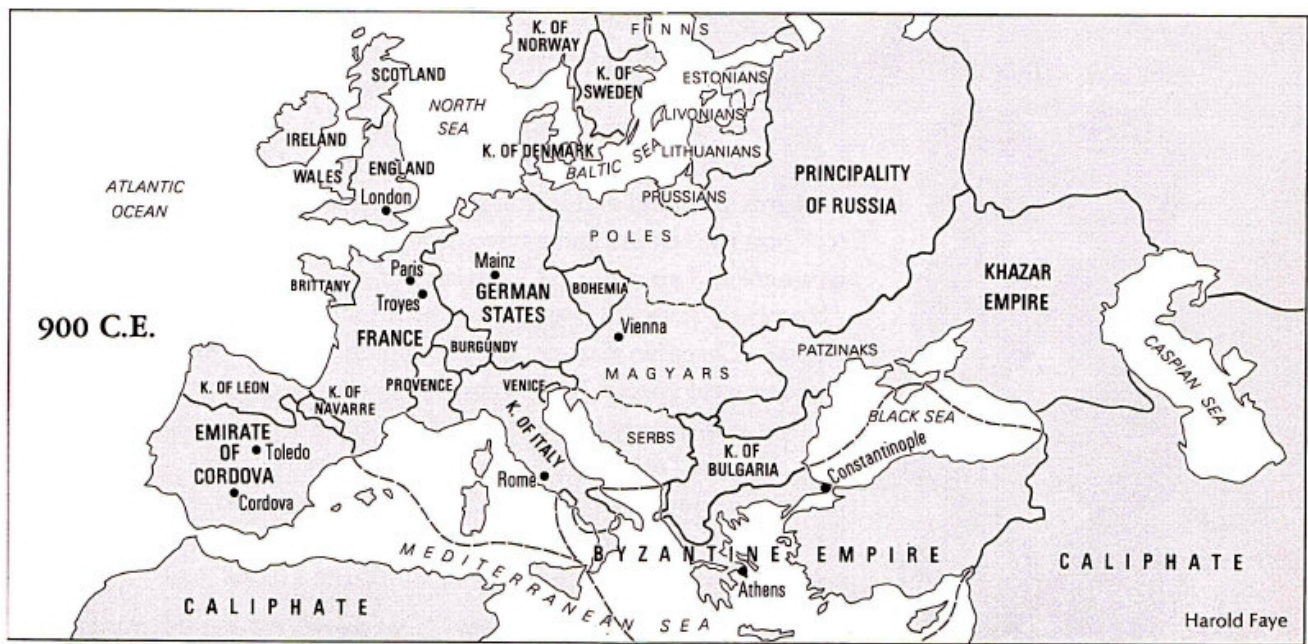
“De diaspora of verstrooiing was geen nieuw verschijnsel. Al eeuwenlang leefden joden buiten Palestina, en dat was niet uitsluitend ten gevolge van deportaties door bezettingslegers. Al lang daarvoor hadden ondernemende joden hun fortuin in het buitenland gezocht en bestonden over het hele Romeinse Rijk verspreid reeds vele joodse gemeenschappen. Het oudste deel van de diaspora lag zelfs geheel buiten dat rijk en wel in Mesopotamië, ooit het domein van de Babyloniërs.”²

“In de Babylonische Talmoed is de visie op de eigen geschiedenis religieus verankerd: het verblijf in ballingschap onder de volkeren moet door het volk Israël als straf voor zijn zonden ondergaan worden. Slechts met Gods wil en op door Hem bestemde tijd zal Israël door de Messias verlost worden en in het land der vaderen terugkeren. In de tijd van wachten op de verlossing heeft de jood slechts de plicht de wetten en voorschriften zo nauwkeurig mogelijk te vervullen.”³

Het was vooral de godsdienst die naast de eigen taal en cultuur die diaspora-groepen eeuwenlang bijeen hield. Maar we zullen ook zien dat de levensomstandigheden van de joden in het Oost-Europese deel van de 'diaspora-wachtkamer' geleidelijk aan steeds slechter werd.

In de zesde eeuw bereikte een nomadenvolk uit Oost-Azië, de Chazaren, het deltagebied van de rivier de Wolga op de grens met de Kaukasus. Aan het eind van de zevende eeuw was hun “steppenrijk” vanaf de Kaspische Zee westwaarts al uitgebreid naar de Zwarte Zee tot aan de Krim. Uiteindelijk was er een imperium gesticht in wat nu de Oekraïne is, de Kaukasus en Midden-Azië tot aan het Aralmeer. Hun hoofdstad Itil lag bij de Kaspische Zee.

Al heel lang hadden er in dit gebied joden gewoond, wier aantal was toegenomen door de stroom van vluchtelingen die aan de onverdraagzaamheid van Byzantium trachtten te ontkomen. Tijdens die vervolgingen in Byzantium, onder Leo III, waren ze naar de bloeiende Chazarse handelssteden verhuisd en hadden zich daar gemengd onder de Chazarse heersende klasse. Deze gevluchte joden hebben de Chazaren betere landbouwmethoden bijgebracht. Ook hebben ze hen de Hebreeuwse schrijfkunst geleerd en er zal ook wel een zekere godsdienstige beïnvloeding hebben plaats gehad. Ondertussen was er aan de zuidgrens al contact geweest met de machthebbers van de islam. Van oorsprong waren de Chazaren heidenen en dat bleven ze totdat hun koning Bulan die een wijs en godvrezend man was, alle afgodendienaren en lieden die de toverkunst beoefenden het land uitdreef. Volgens moslim-historici hebben de Chazaren zich in 740 massaal bekeerd tot het jodendom.

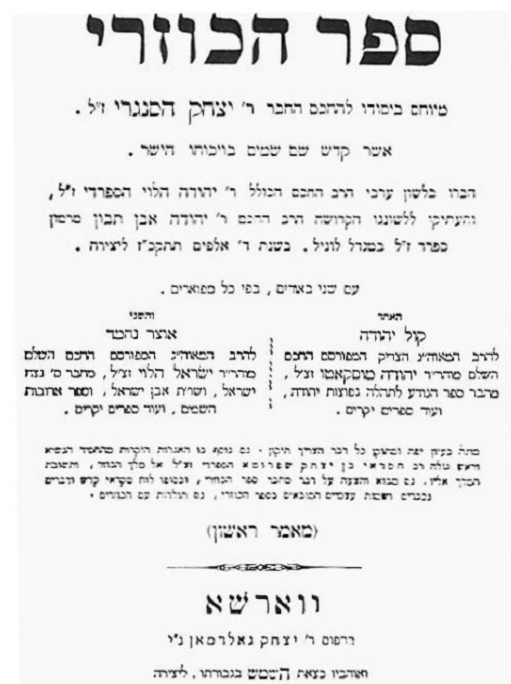
Kaart van (Oost-)Europa omstreeks 900

Jehuda Halevi (1085-1140), een proto-zionist uit Spanje, heeft in zijn "Sefer al-Kuzari" ("Het boek der Chazaren") verslag gedaan hoe de koning der Chazaren de keuze voor het jodendom heeft gemaakt in plaats van te kiezen voor het christendom of de islam. In het boek, dat aanvankelijk in het Arabisch geschreven was, staat een gefingeerde wijsgerige dialoog tussen de vorst der Chazaren en een rabbijn.

Er wordt wel gesteld dat de Chazaarse heersers het joodse geloof beleden om diplomatieke redenen. Zij hoefden dan geen keuze te maken tussen het christendom en de islam. De Chazaren beheersten de steppen in dit Chazaria van het midden van de 7^e eeuw tot het begin van de 10^e eeuw. In die tijd mochten de Slavische handelaars uit het noorden over het grondgebied van de Chazaren reizen, waarvoor zij ongeveer een tiende van hun goederen als belasting moesten betalen.

Nog niet zo lang geleden stond in Trouw (22 september 2008) het bericht dat een Russische archeoloog denkt de hoofdstad Itil van het Chazarenrijk te hebben gevonden. Hij deed zijn vondst bij de Kaspische Zee, in de delta van de rivier de Wolga. Uit Middeleeuwse reisbeschrijvingen van joden, moslims en Europeanen was de ligging van Itil grofweg bekend. De archeoloog vond na opgravingen van negen jaar de funderingen van een driehoekig bakstenen fort. Volgens een wet van de Chazaren mocht er alleen in de hoofdstad met baksteen worden gebouwd.

In het jaar 965 vielen Russen uit het Rijk rond Kiev, onder aanvoering van grootvorst Swjatoslaw, Chazaria binnen en versloegen koning Atil. Arabische bronnen geven aan dat hulp uit islamitische nabuurstaten werd afgewezen omdat de Chazaren dan in ruil daarvoor zich hadden moeten bekeren tot de islam. Hoewel zij verslagen waren en door de Russen bezet, bleven de Chazaren althans in naam trouw aan het jodendom.

Pagina uit het boek Sefer Ha-Koezari

“De legenden over de voor ons in nevelen gehulde tijd van Ruslands ontstaan en de feiten uit haar eerste geschiedenis worden verhaald in de 'Oudrussische Kroniek', een werk van buitengewoon literaire waarde.....”.⁴ Wladimir, een van de drie zonen van Swjatoslaw werd in het jaar 980 grootvorst van het “Russische Rijk rond Kiev”. Zo’n vijf miljoen mensen waren toen bijeen gebracht in een werkelijke staat. Wladimir ging tot het christendom over en liet ook alle onderdanen dopen. Volgens het half op legende berustende verslag in de “kroniek” werd Wladimir door de afgezanten van verschillende godsdiensten benaderd in een poging om hem te bekeren. De Chazaren predikten de aantrekkelijkheden van het jodendom, maar konden op de vraag waarom de joden uit Jeruzalem waren verdreven slechts antwoorden: “God was vertoornd op onze voorvaders en wij werden verstrooid tussen de niet-joden om voor onze zonden te boeten”. Wladimir zag weinig in het geloof van een verstrooid volk en zond hen heen. Ook de islam viel af omdat men zich de wijn moest ontfagen. Immers: “drinken is de vreugde der Russen, zonder dat genoeg is er geen bestaan”. Uiteindelijk was er de kennismaking door de boodschappers van Wladimir met de Byzantijnse riten. De waarnemingen in de Aya Sofia gaven de doorslag omdat men niet meer had geweten “of ze in de hemel of op aarde waren”. Wladimir huwde zelfs met de zuster van de Byzantijnse keizer. Zo werd hij als vorst in zijn relatie met de keizer diens gelijke.

“Afstammelingen der Chazaren waren, naar het schijnt, inmiddels in West-Europa aangekomen, waar hun tegenwoordigheid stof gaf aan romantische verhalen over de “Verdwenen Tien Stammen”. Waarschijnlijk vestigden afstammelingen van de Chazaren zich ook in de verschillende Slavische landen in Oost Europa, waar zij bijdroegen tot de stichting van de grote joodse centra”.⁵ Toen in 1241 de Mongolen Duitsland binnenvielen, verspreidde zich al snel opnieuw het gerucht dat zich onder de invallers afstammelingen bevonden van de “Verloren Tien Stammen Israëls”. Samen met de stelling van de kerk dat de Joden door God waren verworpen en het reeds bestaande arsenaal van bijgeloof (het gebruik van christenbloed voor rituele doeleinden, hostieschendingen en het vergiften van bronnen – dit alles door de joden) leidde dit tot de meest verschrikkelijke wreedheden tegen de joden. Zo waren tegen het einde van de vijftiende eeuw de joden uit praktisch geheel West-Europa verdreven.

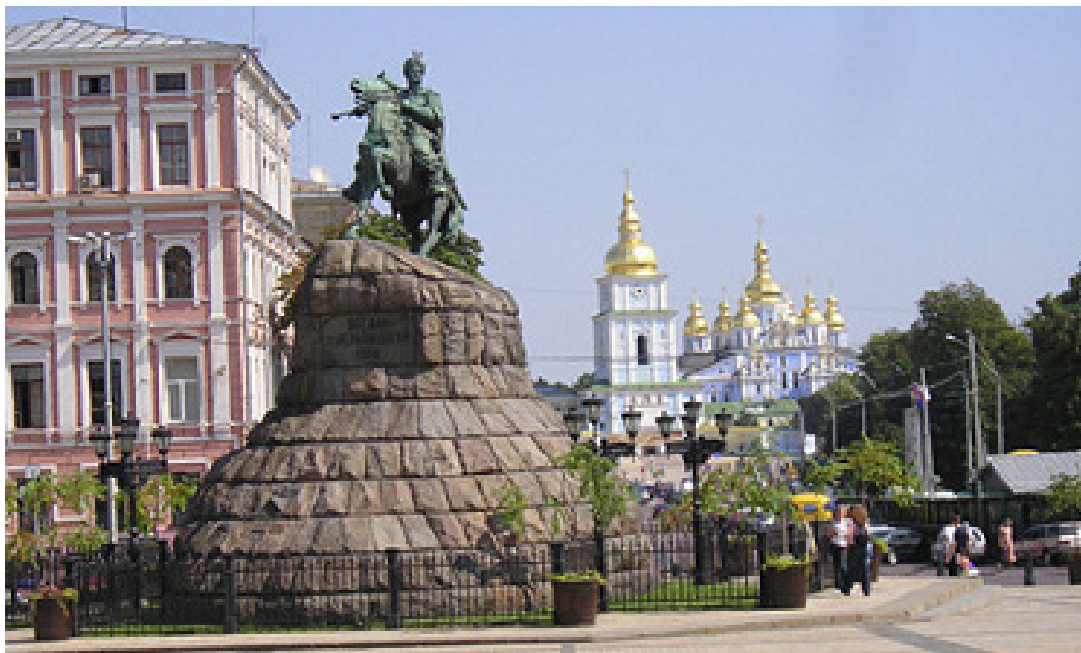
“Elk land dat zich in dit tijdvak tot een eenheidsstaat ontwikkelde en dat onder de eenzijdige invloed van de katholieke kerk kwam te staan, vertoont hetzelfde beeld: ontstellende vernedering, foltering, moord en verdrijving”.⁶

Vervolging en verdrijving van de joden. Daarmee was de legende van de “wandelende jood” werkelijkheid geworden. Zij was in feite door een vijandige omgeving in het leven geroepen. Ahasveros, de vervloekte jood zal nooit rust vinden vanwege het aandeel van de joden in de kruisdood van Christus. En zo ontstond er in Oost-Europa een nog grotere joodse gemeenschap. Vanaf de tiende eeuw kon Kiev, de hoofdstad van het Russische vorstendom en een belangrijke handelsstad, steeds meer bogen op een permanente joodse gemeenschap, die onbeperkte vrijheid van handel en bedrijf genoot.

Veel joden afkomstig uit West-Europa vestigden zich in Polen. In Krakau en in Silezië ontstonden permanente nederzettingen. Aan het einde van de veertiende eeuw verenigden Polen en Litouwen zich tot een federatie. De joden genoten autonomie in hun eigen aangelegenheden zoals b.v. in godsdienstige zaken en het strafrecht. In het algemeen was hun positie in Litouwen nog gunstiger dan die van de joden in Polen. Joden waren inmiddels onmisbaar voor de economie van de federatie. In ruil voor bescherming van leven en eigendom waren de joden “dienaars van de schatkist” van de vorst geworden. Dit betekende veel economische afgunst waarvoor ze d.m.v. wetten tegen hun christelijke burens beschermd moesten worden.

Toch werden in de vijftiende eeuw de joden in Polen en Litouwen weer met verdrijving bedreigd. Ze werden gezien als boosaardige “Fremdkörper”: zij konden verhuizen en waren geen lijfeigenen van de elite. Ook beschouwde men hen als oneerlijke woekeraars en onbetrouwbare handelaren. Uiteindelijk vond in 1483 op grote schaal verdrijving uit Warschau en in 1491 uit Krakau plaats. Ondanks de groeiende tegenstand ging de joodse bevolking in economische zin in de zestiende eeuw gestadig vooruit. Joden trof men aan in elke tak van de handel: groot- en kleinhandel, maar ook in de geldhandel.

Sinds de 16e eeuw, toen de onafhankelijke Russische vorstendommen tot één rijk werden verenigd, was het voor joden onmogelijk geworden zich op Russisch grondgebied te

Het ruiterstandbeeld van Chemelnitski in Kiev

vestigen. De 16e eeuwse tsaar Iwan Grozny (= de Verschrikkelijke) beschuldigde de joden ervan dat zij vergiftigde geneesmiddelen importeerden. In 1580 startte hij een “zendingscampagne” onder de joden met de keuze: verdrinking of overgang tot het christendom.

In Oost Europa woonden de joden dus voornamelijk in wat nu heet Litouwen, Polen, Wit-Rusland en de Oekraïne. In 1648 viel de Oekraïense kozakkenleider Bogdan Chmelnytsky Polen binnen en richtte met name onder de joden als “ongelovigen” een onbeschrijfelijk bloedbad aan. Zijn afbeelding, gewapend met een knots, staat nog steeds op Oekraïense bankbiljetten en een groot ruiterstandbeeld van hem staat in Kiev.

“Honderden joodse gemeenten werden uitgeroeid, de mannen vermoord, de vrouwen verkracht, de joodse cultuur uitgewist. Alleen in de stad Nemirow werden op één dag zesduizend joden afgeslacht. Toen dit bloedbad zich over heel Oost-Europa verspreidde, steeg de tol aan doden en vermisten tot afschuwelijke hoogte. (...) Naar schatting verloren in de tien jaar van 1648 tot 1658 in Oost Europa niet minder dan 100.000 joden het leven – een bewijs van de diepte waartoe de mens kan zinken en een huiveringwekkende voorbode van de tragedies die zouden volgen”.⁷

Veel vrome joden beschouwden dit tijdvak van catastrofes dan ook als de geboorteweeën van de Messias. De 'verlosser' in wie veel joden zeer hoge

verwachtingen stelden was Sjabtai Tswi, een kabbalist die in 1626 in Smyrna was geboren. Het jaar 1666 was door de zogenaamde messias uitgeroepen als het begin van het tijdperk der verlossing. Maar een Poolse kabbalist had Sjabtai aangeklaagd als een valse messias en charlatan. Uiteindelijk ging Sjabtai op 16 september 1666 over tot de islam. Een grote meerderheid der joden bleef ontgoocheld achter en hulde zich verder in stilzwijgen.

Noten

- 1) Met deze woorden begon dr. R.G. Fuks-Mansfeld in 1990 haar rede bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar vanwege de Stichting Bijzondere Leerstoel Joodse Studiën in de geschiedenis en cultuur van het hedendaagse jodendom aan de Universiteit van Amsterdam. Het artikel is te vinden in een uitgave van genoemde Stichting onder de titel: Diaspora zegen of vloek? De diaspora als thema in de joodse historiografie.
- 2) Bibliotheek der landen – Israël, uitgave van Time-Life Boeken 1986, pag. 53.
- 3) Diaspora zegen of vloek?, 1990, pag. 9.
- 4) Bloeiperiodes der mensheid – Het oude Rusland – Parool Life 1967, pag. 21.
- 5) Abba Eban, Mijn Volk, Keesing 1972, pag. 127.
- 6) Abba Eban, Mijn Volk, pag. 153.
- 7) Abba Eban, Mijn Volk, pag. 187.

Hoe rechtvaardiger ik ben, des te strenger word ik geoordeeld

Citaat uit bT Ta'anit 8a

Door Wim Neevel

“De Hebreeuwse vertaling van de Talmoedische lezingen van Emmanuel Levinas heeft in Israël geleid tot een ware Levinas-rage. Levinas leert dat de Talmoed niet alleen belangrijk is voor religieuze joden, maar voor ieder mens. Dat laatste spreekt mensen met een meer seculiere opvatting van het jodendom aan. Die laven zich vaak aan andere dan joodse bronnen, zoals wetenschap, filosofie en oosterse religies. Levinas laat echter zien dat de Talmoed thema's aan de orde stelt die ook moderne mensen bezighouden”.¹

Het in de titel genoemde citaat uit de Babylonische Talmoed werd in 1957 door Levinas aangehaald in zijn voordracht “Religion d'adultes” (een religie van volwassenen). Deze voordracht hield Levinas in Marokko als onderdeel van studiedagen over de opvoeding. Het gehoor bestond uit moslims, joden en christenen.

“Deze zin is bij uitstek karakteristiek voor de filosofie van Levinas,” schrijft Marcel Poorthuis in zijn proefschrift “Het gelaat van de messias. Messiaanse Talmoedlezingen van Emmanuel Levinas” (1992).

Voor we verder gaan eerst nóg een tweetal citaten uit dezelfde voordracht “een religie van volwassenen”, uit het deel “hoe moet men Israëls stem beluisteren?”. De vertaling is ontleend aan de bundel “Het menselijk gelaat” (1969).

“Over het algemeen denkt men immers, dat de waarden van het jodendom allang zijn opgenomen in grotere syntheses en dat zij op zichzelf beschouwd niet veel meer zijn dan gestamel, wanneer men ze vergelijkt met de uitdrukking die deze waarden in geest en waarheid hebben gekregen in de godsdiensten die het jodendom voortbracht” (p. 37).

“De wegen die in dit jodendom naar God leiden, lopen niet door dezelfde landschappen als de christelijke wegen. Mocht u hierdoor geschokt of verwonderd zijn, dan bent u geschokt en verwonderd over het feit dat wij nog als Joden voor u staan” (p.38).

In het deel over “het universalisme” van genoemde voordracht staat de geciteerde zin uit de Talmoed.

“Een ieder staat als 'ik' apart van alle anderen, ten opzichte van wie hij zijn zedelijke plicht moet volbrengen. Misschien bestaat de fundamentele

intuïtie van de moraliteit wel in de ontdekking, dat ik niet de gelijke van de ander ben; en wel in deze zeer strikte zin: ik weet mij verplicht jegens de ander, en daarom eis ik oneindig veel meer van mijzelf dan van de anderen. **'Hoe rechtvaardiger ik ben, des te strenger word ik geoordeeld'**, zegt een tekst van de Talmoed” (p.47).

Wat wil Levinas nu precies met bovenstaand Talmoedcitaat zeggen?

Voor een antwoord daarop heb ik uit de genoemde dissertatie van Poorthuis het een en ander bijeen gelezen, waarvan hier een verslag.

In *Totalité et Infini : Essai sur l'extériorité* (1961) wordt het citaat door Levinas als volgt toegelicht: “De oneindigheid van de verantwoordelijkheid wil niet onder woorden brengen, hoe enorm ze in feite is, maar duidt op een verantwoordelijkheid, die groeit naar mate ze meer wordt gerealiseerd. Plichten breiden zich uit, naarmate ze meer vervuld worden. Hoe meer ik mijn plicht doe, des te minder rechten heb ik; hoe rechtvaardiger ik ben, des te meer ik schuldig ben (...) We noemen dat goedheid. De mogelijkheid van een punt in het universum, waar een dergelijke overstroming van verantwoordelijkheid optreedt, definieert misschien uiteindelijk het ik”.

De rabbijnen citeren Prediker 7:20 bij genoemd citaat uit de Babylonische Talmoed. Ik geef hierbij de tekst uit Prediker in twee hedendaagse vertalingen.

“Ja, een mens: geen is er zo rechtvaardig op aarde, dat hij enkel goed doet en nooit zondigt” (vertaling van Pieter Oussoren in de Naardense Bijbel).

“Want geen mens is zo integer op aarde, dat hij het goede doet en niet zondigt” (vertaling door Albert Koster van Redenaar 7:20).

Hiermee illustreren de rabbijnen dat geen mens zeker van eigen gerechtigheid kan zijn. De bedoeling van zo'n uitspraak zal ook zijn om zelfingenomenheid tegen te gaan en om degene, die reeds de geboden vervult aan te sporen om nog meer te doen.

In dezelfde zin kan men ook de volgende spreuk uit de Misjna uitleggen:

"Het loon van een gebod is een gebod" (m Avot 4:2).

Het vervullen van gerechtigheid kent geen einde, maar wordt meer omvattend, naarmate ik er meer aan voldoe. Hierachter schuilt de overtuiging, dat iemand die recht doet, steeds meer oog krijgt voor onrecht en zijn verantwoordelijkheid daarvoor ziet groeien.

Nog een ander citaat :

"Het is niet aan jou om het werk te voltooien, noch staat het je vrij, om er van af te zien" (m Avot 2:16).

En in weer een ander citaat, uit de Babylonische Talmoed, staat:

"Laat de Tora geen schuld (die te voldoen zou zijn) voor je zijn, maar je bent evenmin vrij om er van af te zien" (bT Menachot 99b).

In *L'au-delà du verset* (1982) transposeert Levinas deze verplichting tegenover de Tora naar die tegenover de andere mens, waar de Tora toe oproept: hoe meer ik de ander naderbij kom, hoe groter mijn verantwoordelijkheid wordt. Poorthuis wijst hierbij ook op een principe uit het rabbijnse recht: **"lifnim misjoerat hadin"** (binnen de strikte maat van het recht), d.w.z. ik ben verdergaand verantwoordelijk dan de wet aan een ieder voorschrijft. Het gaat uit van mijn verzwaring van plichten en mijn voorbijgaan aan mijn recht.

Dit principe wordt door Levinas expliciet aangewend in zijn filosofisch werk en is wellicht zijn belangrijkste inspiratie, concludeert Poorthuis onder verwijzing naar bladzijden uit de volgende werken van Levinas: *Totalité et Infini : Essai sur l'extériorité* en *Quatre lectures Talmudiques* (1968).

En dan volgt de asymmetrie van deze verzwaring van mijn verplichtingen en het voorbijgaan aan mijn recht, die ik moreel gesproken niet aan de ander kan dicteren, aangezien dat mij ten goede zou komen!

Het citaat: **"Hoe rechtvaardiger ik ben, des te strenger word ik geoordeeld"** (bT Ta'anit 8a)

wordt ook door Levinas aangehaald in de Messiaanse teksten, zijn eerste Talmoedcommentaren, die in *Difficile Liberté* (1963) gepubliceerd werden. De Talmoed-bladzijden, waarop het commentaar van Levinas is gebaseerd, komen overigens uit bT Sanhedrin. De eerste twee regels tekst van de betreffende Misjna geven aanleiding tot maar liefst tien dubbelzijdige bladzijden Gemara.

De derde Talmoedlezing (in totaal zijn het er zes) heeft als titel: "De tegenstrijdigheden in het messianisme". Voor de vertaling en het commentariëren van een aantal zinnen maak ik weer gebruik van het genoemde proefschrift van Marcel Poorthuis.

Het gaat hierbij volgens Levinas "over de innerlijke tegenstrijdigheden in het aanbreken van de Messiaanse tijd". In zijn filosofische aantekeningen schrijft Poorthuis hierbij: "De Messiaanse tijd vormt als tijdperk van gerechtigheid de vervulling van de profetische eisen en beloften. Het menselijk verlangen richt zich op het aanbreken van deze tijd. Maar de gerechtigheid is een appèl, dat het gelaat van de ander op mij doet en dat mij opvordert tot een verantwoordelijkheid, die mijn bewustzijn overstijgt".

Levinas schrijft in *Autrement qu' être ou au delà de l'essence* (1974): "De schuld neemt toe, naarmate ze wordt ingelost". Vandaar dat de tekst spreekt over "de innerlijke tegenstrijdigheden". Mijn verantwoordelijkheid wordt alleen maar groter naarmate ik er meer aan probeer te voldoen en kent derhalve geen vervulling.

En dan nu de regels uit de derde Talmoedlezing die betrekking hebben op het aangehaalde citaat uit de Talmoed (bT Ta'anit 8a): "Het subject (...) stelt zichzelf voortdurend ter discussie; het subject is niet zichzelf in volledige gemoedsrust en zonder vervreemding. Hem wordt altijd nog méér gevraagd. **Hoe rechtvaardiger hij is, des te strenger wordt hij geoordeeld**". Er is onzekerheid over het eigen morele gehalte. Het gaat over de verhouding tussen zelfbewustzijn en verantwoordelijkheid voor de ander. Poorthuis schrijft dat met deze regels pas het filosofisch commentaar op de Talmoedtekst bT Sanhedrin begint.

Nog één punt wil ik er uit lichten, omdat het mij zeer aanspreekt. Levinas schrijft: "Het subject (...) stelt zichzelf voortdurend ter discussie". De joodse traditie brengt zelf het te kort schieten van het volk Israël naar voren. "Het is wel de confrontatie met

de ander, die het subject ter discussie stelt, maar deze kritiek is alleen voor het subject zelf toegankelijk,” schrijft Poorthuis. En hij vervolgt: ”Het besef van tekortschieten is de onvervreemdbare asymmetrische verantwoordelijkheid van het subject zelf, die evenwel geperverteerd wordt als ze tot uitgesproken beschuldiging van buitenaf wordt omgevormd. In het geval van Israël ontstaat zo 'katechese der verguizing', een veroordeling van Israël van buitenaf, waarbij zelfs gebruik gemaakt kan worden van joodse teksten, die van die kritiek getuigen”.

Alle eenzijdige standpunten over en commentaren op de problematiek “Israël-Gaza”, waarbij met name Israël maar steeds weer de maat wordt genomen, moeten wat mij betreft met ingang van heden worden beëindigd. Immers: ”Het besef van tekortschieten is de onvervreemdbare asymmetrische verantwoordelijkheid van het subject (Israël) zelf, die evenwel geperverteerd wordt als ze tot uitgesproken beschuldiging van buitenaf wordt omgevormd”.

Verklarende woordenlijst

Talmoed. Dit omvangrijke werk is opgebouwd uit de **Misjna** – dat is de “Mondelinge Leer”, zoals die verzameld werd door rabbi Jehoeda haNassi en die uit verklaringen bij de schriftelijke Tora bestaat – en de **Gemara**, de verzameling commentaren en de discussies van joodse geleerden die leefden van 200 tot circa 500. Er bestaat een Babylonische Talmoed (de Bawli) en een Palestijnse Talmoed (de Jeroesjalmi). De Misjna bestaat uit zes ordes, die worden onderverdeeld in 63 tractaten. De afkorting “bT” voor de naam van een tractaat betekent: Babylonische Talmoed. De letters a en b achter het foliumnummer geven daarvan respectievelijk de recto- en de versozijde (voor- respectievelijk

achterzijde) aan. bT Ta'anit 8a betekent dus: het achtste folium aan de rectozijde van het tractaat Ta'anit uit de Babylonische Talmoed. Zowel Talmoed als Gemara betekent studie, onderwijzing.

Ta'anit. Dit is het vijfde tractaat van de tweede seder (orde). De tweede seder heet Mo'ed (= feesttijd) en de naam van het tractaat Ta'anit betekent 'vasten'.

Menachot. Dit is het tweede tractaat van de vijfde seder (orde). De vijfde seder heet Kodasjiem (= heilige zaken) en de naam van het tractaat Menachot betekent 'spijsoffer'.

Sanhedrin. Dit is het vierde tractaat van de vierde seder (orde). De vierde seder heet Nizikin (= schade) en de naam van het tractaat Sanhedrin betekent 'hoogerechtshof'.

Tora. Levensleer, de vijf boeken van Mozes.

M Avot. Een van de bekendste Misjna-traktaten is Pirkee Avot (Spreuken der Vaders), een verzameling uitspraken van joodse geleerden die leefden vanaf de tijd van de tweede Tempel tot eind tweede eeuw. Het bevat levenslessen, ethische uitspraken en aansporingen de mitswot (geboden) te vervullen.

Verantwoordelijkheid. Naar voren komend in de gevoeligheid voor anderen, secundair mijn handelen ter wille van anderen.

Ander(e). Alles wat zich niet laat herleiden tot de zelfde, het transcendente ten opzichte van een ik.

Asymmetrisch. Bij Levinas duidt dit begrip op de onomkeerbaarheid van de relatie ik-ander, waarbij ik de eis van de ander als mijn plicht ervaar.

(Deze laatste drie omschrijvingen zijn ontleend aan Jan Keij in “De filosofie van Emmanuel Levinas”.)

Noot

1) Ontleend aan een artikel van Bas Baanders in Trouw van 16 augustus 2007

IN MEMORIAM

Op 19 februari 2009 overleed op 62 jarige leeftijd Janna Albertha (Bertha) ten Dam-Weijers echtgenote van Jan ten Dam, wonende Dammerweg 1a, 7451 KL Holten. Bertha was vanaf het begin van de jaren '90 een trouw bezoeker van het leerhuis in de Zwolse synagoge. De kennismaking met het jodendom ging vanaf dat moment een belangrijke rol spelen in haar leven. Zo zeer dat zij bij haar uitvaart geen traditionele kerkdienst wilde, maar een herdenkingsbijeenkomst in de geest van het leerhuis. Daarbij heeft Lidy van Dam haar nog tijdens haar leven en haar familie bij de begrafenis ondersteuning gegeven. Bertha is begraven op de Nieuwe Algemene Begraafplaats, Oude Deventerweg te Holten. We blijven haar ons herinneren lerend in de leerhuisbanken.

Mary van Roden. *Kaddiesj*. Uitgeverij Aspekt. Verschijningsdatum: begin mei 2009. ISBN 13:978-90-5911-799-0.

De Joodse Raad werd gedwongen tot het maken van keuzes waarvan de gevolgen niet direct zichtbaar waren, maar waarover met de kennis achteraf geoordeeld wordt. *Kaddiesj* is een verhaal over onmacht en dilemma's. Over het maken van keuzes onder extreme omstandigheden. Hoofdpersonage is Gabriël Salomons. Een gedreven en ambitieus man. Gabriël wordt secretaris van de Joodse Raad Enschede. Hij zet zich met volle overtuiging in voor zijn volk. Want of men nu azkenasisch, sefardisch, orthodox, geassimileerd of zionist is, men is nu 'de Jood'. Toch is daar die twijfel of zij als Raad niet een instrument van de Duitsers zijn. De Joodse Raad Enschede besluit om een geheel eigen koers te varen en 'tegenwerkend mee te werken'. Gabriël

Salomons doet alles ter bescherming van zijn gemeenschap, maar tekent daarmee zijn eigen doodsvonnis. Verraden? '*Wellicht is dit het risico van mijn werk geweest*', schrijft hij in zijn laatste brief aan zijn vrouw. Vele levens zijn mede door zijn inzet gered, maar hij werd op transport gesteld.

Mary van Roden raakte gefascineerd door een pasfoto en ging opzoek naar de persoonlijke tragedie achter deze foto. Gaandeweg het onderzoek stuitte zij op feiten die de rol en plaats van de Joodse Raad Enschede een ander gezicht gaven. *Kaddiesj* is haar debuut waarin zij als niet-jood de Joodse gemeenschap in Enschede in de oorlogsjaren uiterst respectvol neerzet.

Jaap C. Riemens. *Dat overleef ik wel : Meijer Groen – Het bewogen leven van een joods Zutphenaar*. Uitgeversmaatschappij Walburg Pers. Geïllustreerd, 256 pagina's. ISBN 978.90.5730.629.7. Prijs € 19,95.

In 1940 hoorde Meijer Groen als gemobiliseerd soldaat de Duitse vliegtuigen overkomen. 'Dat overleef ik wel,' zei hij. Het is altijd zijn parool gebleven... Begin mei 2009 verschijnt bij Uitgeversmaatschappij Walburg Pers te Zutphen de boekuitgave *Dat overleef ik wel. Meijer Groen – Het bewogen leven van een joods Zutphenaar* geschreven door Jaap C. Riemens. In dit boek beschrijft Jaap Riemens het bewogen leven van een papierhandelaar die eigenlijk rabbijn had willen worden: Meijer Groen (1915), wiens naam onlosmakelijk verbonden is met de Joodse Gemeente van Zutphen. In 1932 kwam Meijer Groen naar Zutphen, waar de joodse gemeenschap hem met open armen ontving. Hij kwam dagelijks in de sjoel en vond werk bij papierwarenfabriek Holland. Die onderneming ging eind jaren '30 ter ziele en Meijer begon voor zichzelf. In 1940 brak de oorlog uit. Toen alle joden uit de provincie weg

moesten dook Meijer onder in Amsterdam, samen met zijn vrouw Roosje, met wie hij in 1942 trouwde. Ze werden verraden, opgepakt en gedeporteerd naar Westerbork. Na 15 maanden werden de Groens in beestenwagens vervoerd naar Theresienstadt, waar honger, ziekte en dood altijd op de loer lagen. Na de bevrijding bouwde Groen alles weer vanaf de grond op: zijn zaak, de Joodse Gemeente en zijn eigen leven. Zijn oorlogsverleden heeft hij naar eigen zeggen geheel verwerkt; als hij niet kon slapen, lag hij eindeloos alles te reconstrueren. Enkele jaren nadat zijn vrouw overleed besloot Meijer Groen zich permanent in Israël te vestigen. Jaap C. Riemens (1946) werkte als archivaris bij de gemeente Zutphen en als pastor in een zorgcentrum. Hij schreef ruim 15 boeken en honderden artikelen in historische en kerkelijke bladen.

Peter van 't Riet. *Lukas de Jood : Een joodse inleiding op het Evangelie van Lukas en de Handelingen der Apostelen* (3^e Herziene uitgave). Folianti : Zwolle 2009, 230 pag. ISBN 978-90-76783-21-5. Prijs: € 18,50. Te bestellen via www.folianti.com (wordt toegezonden tegen € 2,20 verzendkosten).

In 1984 verscheen de eerste uitgave van het boek "Lukas de Jood" op naam van Will J. Barnard en Peter van 't Riet. Het boek bevatte een pleidooi voor een andere kijk op dit evangelie en op de schrijver ervan, de evangelist Lukas. Met veel voorbeelden en argumenten liet het boek zien dat Lukas beter opgevat kan worden als een joodse auteur die schreef voor een joods publiek dan als een heiden-christelijk auteur die schreef voor een christelijk of heidens publiek. Eeuwenlang is Lukas in het christendom voor de enige Griekse bijbelschrijver gehouden. Dat nu blijkt niet juist te zijn. Lukas-evangelie en Handelingen geven hun geheimen beter prijs als ze worden gelezen als joodse literatuur uit de eerste eeuw CJ. Zo blijken veel verhalen in beide boeken niet opgevat te moeten worden als historische verslaglegging, maar als midrasj, d.w.z. als een vorm van exegetische literatuur waarin de woorden, beelden en scènes betekenen uit de joods-bijbelse traditie dragen en langs de lijn van het verhaal thema's uit Tenach (de Hebreeuwse bijbel) actualiseren voor het heden van de schrijver en zijn publiek. In Lukas' tijd aan het einde van de eerste eeuw CJ was in het jodendom vooral de vraag actueel hoe het joodse volk zich moest opstellen tegenover de Romeinse bezetting van het

land Israël en wat de beste strategie zou zijn het in 70 CJ verwoeste Jeruzalem weer te kunnen herbouwen en de vergane tempel weer te kunnen oprichten. Daarover heeft Lukas een heel eigen standpunt gehad, dat hij demonstreert met zijn verhalen over Jezus, de apostelen en Paulus. In Lukas'visie dienen de Romeinse joden (Paulus was immers Romeins staatsburger) een bijzondere rol te vervullen.

Na de eerste uitgave van dit boek verschijnt nu voor de tweede keer een heruitgave bij Folianti (de tweede uitgave was in 1997). Omdat Peter van 't Riet het oorspronkelijke boek al zelf geschreven had (Will Barnard was sinds 1979 door een hersenbloeding getroffen) en de tekst bij elke herziene uitgave verder is geëvolueerd, is deze derde uitgave nu alleen onder zijn naam verschenen. De nieuwe uitgave heeft een handzaam paperbackformaat en een fraaie omslag gekregen. De eerste uitgave werd indertijd kritisch-lovend ontvangen met woorden als "uitdagend" en "verfrissend". Deze heruitgave zal ongetwijfeld nog steeds voorzien in een behoefte om het joodse karakter van Lukas-Handelingen beter te leren doorgronden.

BIBLIOTHECARIA

In het leslokaal van de Stichting Judaïca bevindt zich een kleine bibliotheek met boeken over het Jodendom en aanverwante onderwerpen. De bibliotheek is open tijdens de cursusavonden, vanaf 19 uur, en staat ter beschikking van de cursisten. De collectie bevat o.a. meerdere titels die gebruikt kunnen worden als aanvullend materiaal voor de cursussen van de Stichting Judaïca. Enkele nieuwe aanwinsten:

- Asscher-Pinkhof, Clara. *Sterrekinderen*. Dit in 1945 uitgegeven boek schetst de angsten en ontberingen van joodse kinderen uit Nederland op weg naar de Duitse concentratiekampen.
- Breukelaar, John. *Halte Varsseveld : Verhalen over het onderduiken bij de dames Jolink en hun geestverwanten*. Eén van die onderduikers is de zoon van opperrabijn Samuel Juda Hirsch uit Zwolle (az.isra 944.7).
- Gidal, Nachum T. *De Joden in Duitsland van de Romeinse tijd tot de Weimar republiek*. Tekst, aangevuld met honderden foto's (az.isra 944.2).
- Riet, Peter van 't. *De filosofie van het scheppingsverhaal : Genesis 1 opnieuw belicht* (223).

Dicky Koffeman-Wielenga

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING

VOORJAAR 2009

Kopij voor de Judaica-agenda s.v.p. sturen naar ons e-mailadres: info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie voor de Judaica-Agenda wordt bijgehouden op onze website www.judaica-zwolle.nl. De datums van de cursussen van de stichting kan men vinden in de cursusfolder 2008-2009 en op onze website.

12-4 Tentoonstelling - Tentoonstelling
"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding.
Stichting Judaica Zwolle. Plaats:
Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle.
Tijd: 14.00 uur.

Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle.
Tijd: 14.00 uur.

6-5 Jom Ha-atsmaet - Genootschap-
Nederland-Israël Afdeling Zwolle en
Joodse Gemeente Zwolle. Viering van
Israëls onafhankelijkheidsdag. Synagoge
van Zwolle, Samuël Hirschstraat 8. Tijd:
19.30 uur. Programma wordt nader
bekend gemaakt.

3-5 Tentoonstelling - Tentoonstelling
"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding.
Stichting Judaica Zwolle. Plaats:

Joodse humor

Hieronder drie joodse witzes gevonden op internet. Humor gaat altijd gepaard met een relativerende houding tegenover zichzelf en de eigen groep. Zelfspot is de joodse witz dan ook niet vreemd. Ook knap als je de vooroordelen van anderen tot zelfspot weet te verheffen.

God heeft een paar geboden bedacht en Hij gaat ermee op pad. Eerst komt Hij bij de Fransen en zegt: "Ik heb een mooi gebod voor jullie." "Wat is het voor een gebod?" vragen de Fransen. God zegt: "Jullie mogen niet vreemdgaan, niet echtbreken." "Nee," zeggen die Fransen, "dat is niets voor ons. Zo'n gebod nemen wij niet aan." "Oké," zegt God en vertrekt. Hij komt bij de Duitsers en zegt: "Hoor eens jongens, ik heb een gebod voor jullie. Gij zult niet doden." "Nee," roepen die Duitsers, "dat is flauwekul. Daar luisteren wij niet naar." Enigszins wanhopig gaat God verder. Dan komt Hij bij de Joden aan en zegt: "Ik heb een gebod voor jullie." "O ja?" vragen de Joden, "en wat kost het?" "Niets," zegt God, "het kost jullie helemaal niets." "Prachtig," zeggen de Joden, "doe er dan maar tien."

(Bron: <http://kunst-en-cultuur.infonu.nl/diversen/8982-joodse-humor-de-witz.html>)

Kleine Sally komt hijgend de kamer binnen: "Papa, op straat loopt een arme man te roepen. Ik wil graag een mitswe doen door die man te helpen. Mag ik hem een euro geven?" Papa: "Natuurlijk

mag jij dat, lieve jongen. Hier is een euro, ga er maar gauw op af." Na zo'n 20 minuten komt Sally terug. Papa: "Ik ben trots op jou, Sal. Je hebt een goed hartje. Je zult, met Gods hulp, een uitstekende joodse man worden. Maar wat riep die man precies?" Sally: "Hij riep: heerlijke ijsjes, een euro per stuk."

(Bron: <http://www.robassuto.com/witzen.html>)

Meneer Cohen zit op een bankje en leest een rechtse en anti-joodse krant. Een artikel met een antisemitische kop is goed zichtbaar. Cohens beste vriend, meneer Polak, loopt langs, ziet het artikel en stopt geschrokken. Polak: "Wat zie ik nou? Die krant kun je toch niet gaan lezen, lees het NIW, dan weet je genoeg!" Cohen: "Die NIW staat vol met verhalen over antisemitisme, problemen in Israël, problemen in de joodse kille (gemeente). Ik lees liever goed nieuws. In deze krant staat dat de joden al het geld bezitten, dat ze alle banken in handen hebben, dat ze de media controleren, dat de joden in Hollywood de dienst uitmaken. Allemaal goed nieuws!"

(<http://www.reliflex.nl/article.aspx?ArticleId=378>)

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. De abonnementsprijs bedraagt € 7,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- Mw. D. Koffeman-Wielenga (bibliothecaresse)
- B. Mikkers (penningmeester)
- W.H. Neevel (secretaris)
- S.P. van 't Riet (voorzitter)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mevr. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mevr. D. Koffeman-Wielenga (tel. 0591-616543).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de precieze datums de Judaica-Agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd. De toegangsprijs is: € 2,50 per persoon; voor kinderen € 1,50.

De Stichting Judaica Zwolle werkt bij gelegenheid samen met: Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, B. Folkertsma-Stichting voor Talmudica te Hilversum, Bureau Kerk-en-Israël van de PKN te Utrecht, VU-Podium Vrije Universiteit Amsterdam e.a.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt omstreeks 1 juli 2009. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van juni te zijn ingeleverd op ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

UIT HET BESTUUR

In 2007 hebben 59 groepen de Zwolse synagoge bezocht voor een rondleiding en bezoek aan de tentoonstelling *Joods leven in en om Zwolle*. In 2008 waren dat er zelfs 67. Deze getallen zijn exclusief de maandelijkse openstelling op zondagmiddag. Een geweldig resultaat dat vooral te danken is aan de inzet van de tentoonstellingscommissie en de overige rondleiders onder leiding van haar voorzitter en coördinator Riwwah Hamburger. Alle vrijwilligers hartelijk dank daarvoor.

Ook het cursusprogramma is dit seizoen weer een succes geworden met 8 goed bezochte cursussen variërend van 3 tot 15 avonden. Dank aan de leden van de werkgroep cursussen en aan zijn secretaris Dick Klasen die de algehele coördinatie over het programma uitvoerde.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet. Er is een vacature voor redacteur. Verspreiding: Geesinus en Astrid Kruithof.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwwah Hamburger (voorzitter), Michael Canter, Wil Cornelissen, Marco Groen, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Astrid Rodrigues Pereira, Caroline Rouwendal-Estoppey, Renate van Vuure-Redout.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Lidy van Dam, Henrike de Graaf, Dick Klasen (secretaris), Dicky Koffeman, Bote Mikkers, Wim Neevel, Gerrit Ravensbergen, Peter van 't Riet (voorzitter), Wil Wolters.

BEHEER E-MAIL

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Men kan via dit e-mailadres groepsrondleidingen in de synagoge aanvragen alsmede toezending van het cursusprogramma of andere informatie.